

ОСНОВНІ ЦІННОСТІ POPULUS ROMANUS РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ПЕРІОДУ ЗА ПОЕМОЮ ВЕРГІЛІЯ "ЕНЕЇДА"

У статті досліджено важливість творчості поета I ст. до н.е. Публія Вергілія Марона для вивчення головних цінностей Римської республіки – pietas, virtus, fides. Крім того, розглянуто значення римської старовини у епоху Августа, проаналізовано поняття "золотого віку" після завершення громадянських воєн.

Ключові слова: Рим, республіка, Публій Вергілій Марон, Октавіан Август, "Енеїда", римська старовина, virtus, pietas, fides, "золотий вік".

16 січня 27 р. до н.е. Сенат урочисто надав Октавіану почесний титул Августа довічно. Це означало концентрацію всієї повноти влади у одних руках та встановлення принципату. У той же час Августом було здійснено вагомий символічний акт – зачинення дверей храму Януса, що означало завершення громадянських воєн та проголошення миру¹. Разом з тим у період правління Октавіана Августа виняткової актуальності набуває рух за відновлення звичаїв предків – mores maiorum, які вважалися запорукою римської могутності і величі. За цих умов надзвичайне місце належить творчості відомого поета Публія Вергілія Марона (70 – 19 рр. до н.е.), автора епічної поеми "Енеїда", яка є важливим джерелом для вивчення релігійного життя Римської республіки як раннього, так і більш пізнього періоду.

Творчість Вергілія – одного з найвидатніших поетів античного Риму – завжди була у центрі уваги науковців і породжувала різноманітні дискусії. Впродовж тривалого часу у науці розроблялися дві головні проблеми, пов'язані з постаттю Вергілія. Перша проблема стосується, головним чином, взаємовідносин між автором "Енеїди" та принцепсом Августом. Тривалий час у науці панувала точка зору, згідно з якою Вергілій розглядався як співець епохи Августа, що закликав римлян до визнання влади принцепса. Проте сьогодні це твердження потребує суттєвого перегляду, оскільки з'явилися дослідження, автори яких наголошують на ворожості поета до тиранічного режиму Августа². Ставлення Вергілія до влади Октавіана вивчав Н.Ф.Дератані. Проаналізувавши джерела, він зробив висновок про те, що Вергілій як справжній патріот вітав прихід Августа до влади і встановлення миру. Дослідник наголошував, що у "Енеїді" Вергілій змальовує швидше свій власний політичний ідеал і було б помилкою вважати поета лише виконавцем "замовлення" Августа³. Друга проблема, яка є центральною у вергілієзнавстві, стосується поняття "золотого віку" ("aurea saecula") у творчості поета. У вивченні цієї проблеми значний внесок зробили М.Драгоманов, Г.Забуліс.

Незважаючи на те, що творчості Вергілія присвячена величезна кількість праць, низка проблем залишаються маловивченими у сучасній науці. Серед них – питання основних цінностей populus Romanus у поемах Вергілія. Метою даної статті є розгляд понять fides, pietas, virtus, які мали важливе значення для римлян епохи республіки, за матеріалами "Енеїди".

Певною мірою принципат Августа можна розглядати як спробу звернення до республіканського минулого, оскільки саме у ньому вбачалися першопричини щасливого життя громадян Римської civitas. Одним із виявів цього звернення може вважатися те, що Октавіан Август прикрасив форум бюстами найвидатніших полководців і державних діячів республіканського періоду⁴.

Крім того, Август провів низку реформ у різних галузях суспільного життя з метою відновлення стародавніх моральних цінностей, властивих Риму періоду ранньої республіки, обмеження розкошів, підвищення авторитету інституту сім'ї. З цією метою були видані закони de sumptu, de vi, de maiestate, de adulteriis, de maritandis, de ambitu⁵.

Цей феномен в історико-суспільному житті римлян доби Імперії був дуже влучно названий М. Драгомановим "стародумством". Суть цього явища полягала в ідеалізації минулого та відстороненій критиці сучасного авторам стану суспільства⁶. Водночас стародавніми авторами майже повністю ігнорувалася ідея прогресу, соціально-політичні причини змін історичних епох. Дослідник виділяв три основні підходи античних авторів до суспільного ідеалу, яким визначалося їхнє ставлення до оточуючої дійсності. По-перше, стверджувалося, що ідеальний лад існував за часів далеких пращурів і є недоступним для теперішніх поколінь, або ж він існує на недосяжних для людей територіях – у Гіпербореї чи Атлантиді. По-друге, деякі мислителі доводили, що досягнення справедливого устрою неможливе у реальному людському житті, а лише в ідеальному світі, де будуть зібрані ідеальні душі. Третя точка зору полягала у тому, що побудова справедливого суспільства все ж таки можлива у реальному світі. Прагнення до ідеалу не повинне призводити до нехтування подіями сучасного життя⁷. Для античних авторів були властиві в основному пошуки суспільного і морального ідеалу у давноминулих часах.

Традиція "стародумства" мала глибокі корені у латинській літературі. Наприклад, уродженець Кампанії Гней Невій (III ст. до н.е.), учасник I Пунічної війни, був автором поеми "Bellum Punicum", у якій розпочинав розповідь з напівлегендарних царських часів і доводив до свого часу. Поему зі схожою назвою написав його молодший сучасник Енній. Перші прозові твори з історії Риму з'явилися пізніше і були написані грецькою мовою з пропагандистською метою. Ці праці виконували дипломатичну місію поширення знань про Рим серед елліністичних держав Середземномор'я. Йдеться, насамперед, про твори Фабія Піктора та Цінція Алімента, які до нашого часу, на жаль, не дійшли. Головними сюжетами творів анналістів було виникнення Риму, епоха царів, заснування італійських міст і події сучасної їм історії⁸.

Традицію поетичного викладу історії, заснованого на поемах не лише Невія та Еннія, але й Гомера, продовжив Вергілій. Ще у своїх ранніх творах "Георгіках" і "Буколіках" він протестував проти громадянських воєн і утверджував свій ідеал, суть якого полягала у мирній праці землероба. Патріот обробляє землю плугом і вшановує духів предків – ларів і пенатів. У "Георгіках" Вергілій прославляв римську героїчну старовину і саме у ці часи він переносить свій патріотизм. Героями для Вергілія були славні роди Деціїв, Маріїв, Каміллів, Сципіонів⁹. Проте виняткове місце серед творів Вергілія займала епічна поема "Енеїда", яка складається з 12 пісень. У ній йдеться про пригоди троянця Енея, який покинувши палаючу Трою, під час своєї тривалої мандрівки відвідав країни Середземномор'я. Врешті-решт, він прибув до Італії, де переміг у боротьбі за владу над Лацієм. Вважається, що в основу цих легенд були покладені реальні факти, що підтверджується і даними археологічних розкопок¹⁰.

Вергілій в "Енеїді" переказує легенди, ретельно описує ритуали і церемонії, а також прославляє головні цінності республіканського Риму – pietas, virtus, fides, які варто розглянути детальніше, бо вони мають ключове значення для нашого дослідження.

Однією з фундаментальних цінностей римського суспільства була virtus (мужність, доблесть). Цим поняттям визначалася здатність діяти мужньо і справедливо, відповідно до правил честі. Наявність virtus свідчила не лише про мужність, а й про здатність людини відрізнити істинне від хибного, хороше від поганого¹¹. Тому virtus посідає головне місце у поемі Вергілія. Доблесть Енея, одного з легендарних предків Риму, та його супутників-троянців він неодноразово оспівує в "Енеїді":

Ecquid in antiquam virtutem animosque virilis
Et pater Aeneas et auunculus excitat Hector?
[Aen, III, 342 – 343]
Hectorei socii, Troiae quos sorte suprema
Delegi comites; nunc illas promite viris,
Nunc animos, quibus in Gaetulis Syrtibus usi
Ionioque mari Maleaeque sequacibus undis.
[Aen, V, 190 – 193]

Крім того, мужністю наділений не лише Еней, а й його суперник – Турн:

Vobis animam hanc soceroque Latino
Turnus ego, haud ulli ueterum virtute secundus,
Deuoui. [Aen, XI, 440 – 442]

Сама лише мужність, на думку римлян, не могла бути запорукою успіху. Справжній громадянин Римської республіки мав бути ще й благочестивим, тобто покірним волі богів. З цієї причини значну увагу у поемі присвячено стародавнім віруванням римлян. Як відомо, релігія у Римі була покликана підтримувати встановлений порядок виконання обрядів і церемоній, без яких рівновага між людиною і божеством могла б бути порушеною. Поняттям *pietas* (благочестя) позначали чітке дотримання обрядів, а також відносини між різними елементами всесвіту. Це поняття стосувалося як богів, так і людських спільнот (народів, міст), а також індивідів¹². За доби Августа стверджували, що причиною чвар і громадянських воєн було нехтування *pietas* батьків, недотримання необхідних обрядів і церемоній, що призвело до порушення рівноваги. Курс на збереження віри батьків знайшов своє відображення на сторінках поеми Вергілія.

Troius Aeneas, pietate insignis et armis,
Ad genitorem imas Erebi descendit ad umbras.
Si te nulla mouet tantae pietatis imago,
At ramum hunc' (aperit ramum qui ueste latebat)
"Agnoscas." tumida ex ira tum corda residunt;
Nec plura his.
[Aen., VI, 403 – 408]

"Arma citi properate viro! quid statis?" Iapux
Conclamat primusque animos accendit in hostem.
"Non haec humanis opibus, non arte magistra
Proueniunt, neque te, Aenea, mea dextera seruat:
Maior agit deus atque opera ad maiora remittit.
[Aen, XII, 425 – 429]

Своєрідне місце у системі цінностей давнього Риму мало поняття *fides*, тобто персоніфіковане божество обов'язку. Храм *Fides* знаходився на Капітолії поруч з храмом Юпітера. Храм мав слугувати гарантом вірності та взаємної солідарності громадян у суспільному і приватному житті. Офіційний титул *Fides populi Romani* (вірність римського народу), як і сусідній бог Термін, запевняв у непорушності кордонів міста, полів, а також існуючого порядку. Крім того, поняттям *Fides* визначалися відносини між людьми за контрактами і договорами, у більш глобальному сенсі – між божеством і людьми через виконання обрядів. *Fides* розглядається також як вияв лояльності до оточуючих, взаємної довіри, вірності слову, милосердя до переможеного ворога¹³.

Hoc ipsum ut strueret Troiamque aperiret Achiuis,
Obtulerat, fidens animi atque in utrumque paratus,
Seu uersare dolos seu certae occumbere morti.
[Aen, I, 60 – 62]

Не забув Вергілій про ще одну чесноту, яка вважалася неодмінним атрибутом *populus Romanus*. Це була простота у побуті і стриманість на відміну спокус і пишнот Риму періоду I ст. до н.е. Згідно з поемою Евандр навчає троянца Енея скромності і стриманості, властиві італікам:

Aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
Finge deo, rebusque ueni non asper egenis.[Aen, VIII, 364 – 365]

У VI книзі "Енеїди" у міфологічну канву Вергілій вплітає видатних діячів періоду Ранньої республіки, які мали бути взірцем для нащадків як носії *virtus, pietas, fides*. У поемі згадуються імена Марка Фурія Камілла, Манлія Торквата, Сципіонів, Квінта Фабія Максима Кунктатора. Вергілій ставить акценти таким чином, що безпосереднім продовженням моральних ідеалів міфологічної епохи є період Ранньої республіки¹⁴.

Однак вивчаючи "Енеїду" як джерело з давньої історії Риму, треба мати на увазі, що Вергілій був вихідцем з Мантуї і римське громадянство отримав досить пізно. Навчаючись у Римі, він був знайомий з республіканськими настроями, які панували серед римської верхівки. Не поділяючи повністю усіх поглядів аристократії, Вергілій симпатизував їхньому захопленню старовиною. Республіканські ідеали, які оспівав Вергілій, мали відношення не лише до римлян, а й до італіків загалом¹⁵:

Sit Latium, sint Albani per saecula reges,
Sit Roman potens Itala Virtute propago.
[Aen, XII, 8256 – 827]

Як уже зазначалося вище, ідея прогресу була невідомою для римських авторів, однак у період Августа поети і письменники близько підійшли до визнання того, що епоха, у якій вони живуть, має свої позитивні риси порівняно з недавнім минулим. Імовірно, із завершенням громадянських війн і закриттям дверей храму Януса Вергілій пов'язував вороття "золотого віку" людської історії, відомого нам з поем Гесіода:

Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, diui genus, aurea condet
Saecula qui rursus Latio regnata per arua
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
Proferet imperium; iacet extra sidera tellus,
Extra anni solisque uias, ubi caelifer Atlas
Axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
[Aen, 791 – 797]

Припинення війни, проголошення згоди (*concordia*) між різними суспільними станами були головними досягненнями Августа, які оспівував Вергілій. Римлянам того часу здавалося, що Республіка не припинила свого існування, а лише оздоровилася ззовні і зсередини. Ключова роль у державі, як і раніше, належала сенату, а у суспільство знову повернулася релігія і мораль предків. За таких умов Август розглядався, насамперед, як рятівник республіки. Подібними поглядами пронизана уся "Енеїда" Вергілія¹⁶. М.Драгоманов, проаналізувавши тексти Вергілія, стверджував, що поет вбачав повернення "золотого віку" у сучасну автору епоху і пов'язував настання цих блаженних часів з народженням хлопчика у сім'ї консула Полліона¹⁷. Американський дослідник А.Т.Занкер твердження Вергілія про "aurea saecula" трактував як необачність, а припущення про прихід "золотого віку" у епоху Августа як таке, що не має під собою жодних підстав¹⁸. Слушну думку у статті "Saturnia Tellus Вергилия" висловлював Г.Забуліс. Він писав, що хоча в поемі Вергілія і оспівуються ідеали епохи Августа, проте загалом "Енеїда" у Римі розглядалася як загальнонаціональна поема і увійшла до шкільної програми ще у античні часи¹⁹.

Отже, творчість Вергілія відповідала вимогам свого часу, оскільки у I ст. до н.е., після завершення громадянських воєн, на перше місце вийшла необхідність наведення ладу у державі. Принцепс Август здійснив спробу зробити це через повернення до римської старовини та головних цінностей епохи ранньої республіки – *virtus, pietas, fides*, які були оспівані у поемі Вергілія "Енеїда". Значення "Енеїди" як джерела для вивчення римської республіки незаперечне, оскільки Вергілій жив у час, коли у людській пам'яті були ще живі перекази про римську старовину. У той же час не варто забувати, що події, зображені у поемі, не уникли модернізації, оскільки автор на своїх героїв та їхні вчинки переносив уявлення і стереотипи своєї епохи.

- ¹ История Древнего Рима /В.И.Кузищин, И.Л.Маяк, И.А.Гвоздева и др. Под ред. В.И.Кузищина – М., 1982. – С. 50 – 51.
- ² Вулих Н.В. Поэзия и политика в "Энеиде" Вергилия // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1981. – № 3. – С. 147.
- ³ Дератани Н.Ф. Вергилий и Август // ВДИ. – 1946. – №4. – С. 75.
- ⁴ Вулих Н.В. Вказ. праця. – С. 152.
- ⁵ Забулис Г.К. Saturnia tellus Вергилия (к вопросу о формировании идеологии эпохи Августа) // ВДИ. – 1960 – № 2. – С. 121.
- ⁶ Ставнюк В.В. Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998.– № 6.– С. 46 – 54.
- ⁷ Драгоманов М.П. Вопрос о историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – С. 36 – 37.
- ⁸ Дуров В.С. Художественная историография Древнего Рима. – СПб., 1993. – С. 19.
- ⁹ Дератани Н.Ф. Вказ праця. – С. 67.
- ¹⁰ Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима [Текст]: учебное пособие для студ. ист. ф-тов пед. ин-тов – М., 1981. – С. 31.
- ¹¹ Робер Ж.-Н. Рим. – М., 2006. – С. 27.
- ¹² Грималь П. Цивилизация Древнего Рима. Пер. с франц. И.Эльфонд. – Екатеринбург - М., 2008. – С. 101 – 102.
- ¹³ Робер Ж.-Н. Вказ. праця. – С. 27.
- ¹⁴ Вулих Н.В. Вказ. праця. – С.152.
- ¹⁵ Забулис Г.К. Вказ. праця. – С. 112.
- ¹⁶ Дератани Н.Ф. Вказ. праця. – С. 71.
- ¹⁷ Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 44 – 45.
- ¹⁸ Zanker A.T. Horatian Lyric and Vergilian Golden Age.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1427459>.
- ¹⁹ Забулис Г.К. Вказ. праця. – С. 112.

Статья посвящена анализу значения творчества римского поэта I в. до н.э. Публия Овидия Марона для изучения главных ценностей Римской республики – pietas, virtus, fides. Кроме того, рассмотрено значение римских древностей для эпохи Августа, проанализировано понятие "золотой век" по окончании гражданских войн.

Ключевые слова: Рим, республика, Публий Вергилий Марон, Октавиан Август, "Енеида", римские древности, virtus, pietas, fides, "золотой век".

The article tells about the importance of Publius Virgil Maron's poetry in studying the core values of the Roman Republic – pietas, virtus, fides. Also author analyzed the value of Roman antiquities in the era of Augustus and the notion of a "golden age" after the civil wars.

Keywords: Rome, republic, Publius Virgil Maron, Augustus, "Aeneid", Roman antiquities, virtus, pietas, fides, "golden age".